

63

B-53

007

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історія
Випуск X–XI

Івано-Франківськ
2006

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск X–XI

707292

БІБЛІОТЕКА ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
ВДВ ЦІТ
2006

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2006. Випуск X–XI.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етнополітичним та національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of the ethno-political and nation-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (голова ради); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук., проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (голова редколегії); д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО; д-р істор. наук, проф. П.Є.ФЕДОРЧАК; канд. істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ (відповідальний секретар).

Видається з 1995 р.

7 0 7 2 9 2

Адреса редакційної колегії:

76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

© ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника

Тел.: 59-60-50

УДК 94 (477) "18"

ББК 63.3 (4 Укр) 5

І.Я. Райківський

**ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ
НАДДНІПРЯНСЬКИХ НАУКОВЦІВ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Стаття висвітлює розвиток народознавства в Наддніпрянській Україні, що перебувала під російською владою, у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Українознавчі дослідження на науковому етапі національного відродження охопили ряд галузей: історію, фольклористику й етнографію, мовознавство. У статті проаналізовано праці наддніпрянських науковців із погляду відображення в них ідеї соборності України, єдності етнічних українських земель Наддніпряничини й Галичини, що опинилися в складі Австрійської імперії.

Ключові слова: соборність України, національне відродження, народознавство, Наддніпряничина, Галичина.

У сучасній історіографії ХІХ століття трактується як період національного відродження, формування модерної української нації, характерною рисою якого на першому етапі (науковому або академічному – до утворення й діяльності кирило-мефодіївців у середині 1840-х рр.) стало дослідження різних сторін життя народу: фольклору й етнографії, мови, історії. У контексті розвитку народознавства поширювалося усвідомлення єдності етнічних українських земель, що перебували під владою Російської та Австрійської імперій. Під цим кутом зору викликає інтерес відображення ідеї соборності України в працях наддніпрянських науковців кінця ХVІІІ – середини 40-х рр. ХІХ ст. Обрана тема не знайшла достатнього відображення в історичній літературі [21; 31 та ін.], тому має наукову й суспільно-політичну актуальність.

Першим осередком українського національного відродження стала Слобідська й Лівобережна Україна, що зберегла історичну традицію самоврядування – політичну й культурну автономію, яка існувала до останньої третини ХVІІІ ст. Формування атрибутів державності в період Національно-визвольної війни середини ХVІІ ст. сприяло появі власної освіченої верстви – козацької еліти, що відіграла провідну роль у національному відродженні до початку 40-х рр. ХІХ ст. "Навіть пани українські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, – писав М.Грушевський, – таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією" [19, с.45]. Можна погодитися з І.Лисяком-Рудницьким, який "весь літературний і культурний рух аж до виступу Шевченка й Кирило-Методіївського братства в 1840-их роках" уважав "за своєрідний продовжений епілог козацької доби" [25, с.173].

Нашадки козацької старшини після отримання статусу російських дворян швидко русифікувалися, але чимало з них пам'ятали про славі козацькі часи й Гетьманщину, не втратили національного духу. Однак у їх поглядах не було усвідомлення “української” ідентичності як цілісного явища, існували лише політичні сепаратистські сентименти серед частини знатних родин (згадаймо хоча б місію В.Капніста до Пруссії, чи “Малоросійське товариство” В.Лукашевича), залишалася живою пам'ять про автономність Гетьманщини. “Проте усе це були *фрагменти* (виділено автором. – І.Р.), – уважав Г.Касьянов, – усі ці спогади, амбіції, сентименти не були систематизованим, упорядкованим уявленням...” [23, с.291].

Наприкінці XVIII – у 40-х рр. XIX ст. козацька еліта, перш ніж остаточно зійти з історичної арени, розчинитися у російському дворянському середовищі, спалахнула справжнім феєрверком яскравих наукових і літературно-художніх творів. Інтелектуальна діяльність козацької старшини започаткувала українське національне відродження, що охопило насамперед наукову сферу, виявилось в зростанні інтересу до фольклору й етнографії, мови, історії. Інтерес до відтворення власного історичного минулого підсилювався практичними потребами, тому що козацька старшина для отримання статусу російського дворянства мала документально підтвердити своє походження від давніх шляхетських родин часів Речі Посполитої. Так почався рух зі збирання історичних документів, а пізніше з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України – історично-публіцистичний твір “Історія Русовъ или Малой Россіи” [6] (далі – “Історія русів”), “Історія Малой Россіи отъ водворенія Славянъ въ сей странѣ до уничтоженія Гетманства” (далі – “Історія Малої Росії”) Дмитра Бантиш-Каменського [5] 1822 р.^{*}, “Історія Малороссіи” (далі – “Історія Малоросії”) Миколи Маркевича [12] у п'яти томах 1842–1843 рр. та ін.

Публікація фахових історичних праць, поширення в рукописах славнозвісних козацьких літописів XVII – XVIII ст. (Самовидця, Величка, Граб'янки), що здобули популярність серед освіченого дворянства колишньої Гетьманщини, сприяли поглибленню історичної свідомості, викликали патріотичні почуття. Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. стала “Історія русів” (авторство точно не встановлено), що вперше була опублікована в 1846 р. у Москві відомим ученим, вихідцем із Полтавщини, професором Московського університету Осипом Бодянським, як “твір Георгія Кониського”. У передмові до видання О.Бодянський писав про необхідність, “оскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії південних русів для всіх і кожного, особливо ж самих

руських” [7, с.74]. У трьох частинах книги містився виклад історичного минулого рідного народу з давніх часів до ліквідації Гетьманщини в 60-х рр. XVIII ст., просякнутий ідеєю українського патріотизму.

Попри значну кількість помилок, неточностей у висвітленні історичних осіб і явищ, особливо у двох перших частинах, “Історія русів” утверджувала думку про автохтонність українців-русів та їх героїзм у боротьбі проти іноземних загарбників. У центрі розповіді про цю боротьбу – українські гетьмани, передусім Б.Хмельницький, І.Виговський, І.Мазепа, П.Полуботок та ін. Так, у вуста Б.Хмельницького автор вклав слова: “Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших... Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність...” [7, с.69]. З демократичних позицій у книзі піддано критиці ліквідацію автономного козацького самоврядування як результат колонізаторської політики російського царизму.

Автор “Історії русів” вбачав етнічну спорідненість між українськими землями Наддніпрянщини й Галичини. На його думку, територія навколо Києва, що в давні часи “дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо русами і русняками взагалі, ...поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь – за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному...”. Серед князівств, які виникли в період роздробленості Русі, виділено “Галицьке в Чермнорусії”, що разом з іншими в XIII ст. потрапило під владу монголо-татар і зазнало великих руйнувань, а пізніше було завойоване Польщею. “І ся частина Малоросії, – писав автор, – також як і вся та земля, ніколи зброєю польською упокорена не була, а лише допомогою польською і литовською визволена од інших володарів і претендентів, якими були татари і угорці” [7, с.80, 81, 85]. Розповідаючи про народно-визвольне повстання проти польсько-шляхетського гніту під проводом Б.Хмельницького, автор зупинився на поході гетьмана в Галичину восени 1848 р. та облозі “чільного міста Львова, князем кіївським Львом Даниловичем побудованого”. Під час проходження територією Західної України Б.Хмельницький поновлював у містах “колишній уклад руський і усуваючи польський; а знайдені в них і в околиці тамошній поляки, що володіли і керували народом руським, викупляли себе з полону..., і висилано їх опісля за ріку Случ, з чого вийшло відоме прислів'я народне: “Знай, ляше, по Случ – наше” [7, с.152, 153, 154]. Однак спроба звільнитися з-під чужоземного гніту й продовжити самостійний державно-політичний розвиток не вдалася через позицію московських правителів, польської шляхти.

У розумінні автора Русь – це Україна, а руси – споконвічні жителі української землі, ім'я яких було штучно, з великодержавних міркувань, перейнято в Московію. Чітко відрізняючи русів від росіян та білорусів,

* Перше видання в чотирьох частинах мало назву “История Малой Россіи со времен присоединения оной к Россійскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состоянія сего края”. Вийшло у світ три прижиттєві видання в Москві (1822, 1830, 1842 рр.), четверте (1903 р.) і п'яте (1993 р.) – фактично перевидання 3-го.

автор водночас негативно ставився до етноніма “Україна”, “український”, уважав, що ця назва вийшла від “безсоромних і злосливих польських і литовських байкотворців”, які твердили, нібито Русь була до заведення козацтва порожня й тільки за часів Польщі з’являється “нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться польськими королями нові поселення і засновуються українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна і козаків на Русі не бувало” [7, с.76, 77]. Щоправда, у тексті “Історії русів” зустрічаємо поняття “Україна”, коли мова йшла, приміром, про Б.Хмельницького, який звернувся до тих, кому “люба цілість Вітчизни нашої, України Малоросійської” [7, с.143]. Однак у цілому автор бажав затримати давнє історичне ім’я народу – “руси”, “русняки”, уживав для означення українців також термін “малоросіяни” (“Малоросія”). Отже, “Історія русів”, перебуваючи на межі між суто літературним та історичним твором, обіймала своєю увагою й Галичину, утверджувала у свідомості читачів почуття єдності свого народу й любові до нього, хоч і не було чіткого територіального “уявлення” Русі-України.

Концепцію “Історії русів” більшою або меншою мірою сприйняли автори перших фахових узагальнюючих праць з історії України Д.Бантиш-Каменський і М.Маркевич. Так, у книзі Д.Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії” висвітлено історію України з давніх часів до ліквідації Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Після доопрацювання книжка мала три частини: перша – від заселення країни слов’янами до народно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького й приєднання України до Росії, друга – присвячена періоду Руїни, третя – від обрання гетьманом І.Мазепи до скасування гетьманства [5, с.1, 209, 338]. Д.Бантиш-Каменський приділив багато місця історії українського козацтва, діяльності гетьманів, передусім Б.Хмельницького як вождя повсталих народних мас. Власне українські землі в період Київської Русі нерідко називаються терміном “Россия”, що було свідченням недостатнього розуміння національної самобутності України та її етнічних кордонів. Історик не протестував проти зверхності Російської імперії над Україною, водночас обстоював право на автономне козацьке самоврядування. З позитивного боку оцінюється діяльність І.Мазепи та його наступників (навіть помітна ідеалізація постатей Д.Апостола, К.Розумовського), що мала на меті збереження попереднього суспільного устрою Гетьманщини.

Висвітлюючи історію Малоросії, Д.Бантиш-Каменський звернув увагу на Галичину, яку приєднав до києво-руських земель князь Володимир Святославович. Він захопив ряд міст, які “впослѣдствіи называеясь *Червенскими*, составляли княжество галицкое”. Автор писав про “подвиги” Данила Галицького, що намагався здобути незалежність від монголо-татар, був коронований римським папою “въ королі галицкіе..., обезсмертилъ имя свое въ исторіи” [5, с.12, 14]. Однак у середині XIV ст.

Галичина була приєднана до Польщі, під владою якої залишилася аж до 1772 р., у боротьбі за спадщину галицьких князів брали участь також Литва та Угорщина [5, с.3, 496]. У період Хмельниччини, коли “въ самое бѣдственное для малоросіянъ время настала благополучная минута освобождения ихъ отъ тягостнаго ига польскаго”, описано похід повстанських військ у Галичину, облогу Львова й Замостя [5, с.131, 145]. Щоправда, праця Д.Бантиш-Каменського містила обмаль інформації про галицький край, чимало неточностей, помилок, але читач міг усвідомити єдність етнічних українських земель, проїнятися патріотичними настроями. У кінці висловлювалося сподівання, що історики описуватимуть “дѣла украинцевъ..., дѣянія мужей доблестныхъ сохраняются въ отдаленномъ потомствѣ, и самыя развалины будутъ гласить о нихъ” [5, с.492].

М.Маркевич, представник старовинного козацько-старшинського роду, видав у Москві в 1842–1843 рр. 5-томну “Історію Малоросії”. Перші два томи були власне авторським текстом, у трьох інших опубліковані різноманітні історичні документи. Структурно твір М.Маркевича побудований за оригінальною авторською періодизацією історичного минулого українського народу: перший період – від давніх часів до 1500 р. (висвітлений побіжно); другий – від П.Лянцкоронського й створення Гетьманщини до Берестейської церковної унії; третій – від унії до Б.Хмельницького напередодні повстання; четвертий – від початку Національно-визвольної війни, що стала центральною ідеєю всієї книжки, до смерті Б.Хмельницького; п’ятий – від 1658 р. до падіння гетьмана І.Мазепи; шостий – від 1708 р. до повної втрати автономії Малоросією. М.Маркевич використав багато архівних джерел, праць з історії, особливо “Історію русів”, показав Гетьманщину як державне утворення, через яке здійснювалося демократичне представницьке правління. Автор засуджує гетьманів, які з різних причин погодилися на обмеження автономії, водночас був прихильником “злиття” російського, українського й Білоруського народів, позитивно оцінював постать Петра I [12, с.VIII, X, XI]. “Обе Украйны (Лівобережна і Правобережна. – І.Р.) и Сеча Запорожская опять слились воедино..., – завершував історик виклад матеріалу подіями, пов’язаними з другим поділом Польщі (1793 р.). – Так кончилась отдельная жизнь Малороссии” [12, с.626].

У контексті висвітлення історичних подій звернуто увагу на Галичину як невід’ємну частину Малоросії. Уже на початку своєї праці М.Маркевич писав: “Малороссия, пространство земли от Словечны (Словечна – річка у Житомирській області та у Білорусі (Гомельська область) до Днестра, от Клевени (Клевень – річка у Сумській області) до Орели (Оріль – річка у Дніпропетровській, Полтавській та Харківській областях) и от обеих Галиций (Східна Галичина (Україна) та Західна Галичина

(Польща) до северного Донца (Сіверський Донець – річка у Харківській, Донецькій, Луганській областях та у Російській Федерації (Білгородська та Ростовська області), по сознанию всех путешественников и эстетство-испытателей, ее посещавших, есть одна из прекраснейших стран Европы...” [12, с.4]. У період роздробленості Русі “князья Галицкие присвоивали себе титул Великих князей Киевских... Утратив присутствие главы церкви и главы князей, первоначальная Русь по истине стала малою Русью...”. Малоросія на кілька століть була роз’єднана “с ее младшею сестрою, Русью северною”, увійшла під назвою Русь до складу федеративної держави разом із Литвою й Польщею, “как равные к равным и вольные к вольным”. “Галиция впрочем не вошла в состав тройственного союза, – зауважив автор. – Там, по занятии северной ея части поляками, еще за сорок лет прежде учреждено было воеводство Русское” [12, с.7, 9, 10]. У книзі писалося про похід армії Б.Хмельницького в Галичину восени 1648 р., що супроводжувався “очищением селений русских” [12, с.121]. У цілому “Історія Малоросії” утверджувала єдність етнічних українських земель, хоч і містила надто скупу інформацію про Галичину.

Вагомий внесок у творення національної концепції історії України зробив Михайло Максимович – відомий учений, перший ректор Київського університету. Щоправда, він не залишив систематичної узагальнюючої праці з вітчизняної історії, але аргументовано розглядав Русь-Україну як пряму спадкоємницю Давньої, Київської Русі, був творцем першої наукової історії козацтва, започаткував вивчення проблеми розвитку козацької державності – Гетьманщини [8, с.20, 23]. М.Максимович видав три номери журналу “Кіевлянинъ” (1840, 1841, 1850 рр.), на сторінках якого висвітлювалися українознавчі питання. По суті, його наступником стали два випуски “Украинца” (1857, 1864 рр.) [28, с.93, 94]. У своїх творах М.Максимович виявляв інтерес до Галичини як до невід’ємної частини українських земель, “русского мира”. У збірнику “Украинец” 1864 р. він, приміром, писав, що внаслідок агресивної політики шляхетської Польщі “разорвалась по-поламъ и прекратилась гетманщина Малороссійская; не послушалась гетмана Богдана и досталась Австрії перво-званная Малороссия – земля Галицкая” [4, с.11].

Крім відтворення національної історії, серед галузей українознавства як науки на підвладних Росії етнічних українських землях сформувалися фольклористика й етнографія, мовознавство. Дослідження української народної творчості, селянських звичаїв, традицій започаткували Микола Цертелєв, Михайло Максимович, Осип Бодяньський, Ізмаїл Срезневський, Платон Лукашевич, Микола Костомаров та багато інших, які опублікували десятки фольклорних збірок і наукових праць. Збирання фольклору в першій половині ХІХ ст. не було механічним переписуванням і фіксацією народних пісень, дум, балад тощо, фольклорний матеріал розгля-

дався дослідниками і як джерело історичних знань про минуле України, і як мовне джерело. Так, М.Максимович, автор “Малороссійских песен” (М., 1827 р.), “Украинских народных песен” (1834 р.), “Сборника украинских песен” (1849 р.) порівнював народне багатство з плодоносною квіткою, в якій більше життя, ніж у заморському пустоцвіті [27, с.120]. “Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену народности, – писав учений у передмові до збірки 127 українських пісень, виданої в 1827 р. у Москві, – начинает уже сбываться желание – да создастся поэзия истинно русская!” (в оригіналі – “Руская”. – І.Р.) [8, с.346]. У збірці вміщено думи та пісні – історичні, гайдамацькі, чумацькі, обрядові, а також пісні літературного походження. Автор підкреслював багатство народнопоетичної творчості (“едва ли какая страна может назваться столь песенною, как Малороссия...”), уважав, що “форма малороссійских песен, равно как и самый язык, занимают средину между русскими и Польскими” [8, с.348, 349]. Передмова стала практично першою теоретичною працею, з якої починають історію української фольклористики як науки. Хоч перший невеликий за обсягом збірник українських дум і був виданий у 1819 р. М.Цертелєвим (“Опыт собрания старинных малороссійских песней”), жанрово думи не були в ньому відокремлені від пісень [29, с.306, 311; 9, с.13].

Аналіз тексту першої фольклорної збірки М.Максимовича (її повна назва – “Малороссійскія пѣсни, изданныя М.Максимовичемъ”) дає підстави стверджувати про усвідомлення автором єдності українських земель Наддніпрянщини й Галичини. Так, М.Максимович зробив примітку, що варіант однієї з пісень узято з львівського видання “Piełgrzym Lwowski” 1822 р. [16, с.155], що свідчило про спорідненість фольклорного матеріалу, опублікованого в Галичині під Австрією. У додатку до книги подано 5 пісень, дві з яких, зауважив учений, “поють въ Галиції” (до окремих пісень у книзі міститься позначення про місцевості, де вони побутують) [16, с.263, 267, 317]. Першу збірку народних пісень М.Максимовича захоплено вітали літератори й науковці, що дало поштовх до подальших народознавчих досліджень [18, с.47].

М.Максимович став практично першим наддніпрянським ученим, який установив регулярні близькі стосунки з галицькими діячами, насамперед із Я.Головацьким, утверджував соборницькі настрої [30, с.56]. Він слідував за національно-культурним життям у Галичині, цікавився місцевими виданнями. Так, у другому випуску альманаху “Кіевлянинъ” 1841 р. М.Максимович опублікував статтю [3], в якій зробив аналіз літературної діяльності “на другомъ, противоположномъ концѣ Южной Руси, отдѣленномъ отъ насъ разлучнымъ Днѣстромъ” [3, с.119, 120]. Автор схвально відгукнувся про перші твори галицьких письменників, написані

народною мовою (М.Устияновича, І.Могилиницького та ін.), особливо виділив “Руську трійцю” та її альманах “Русалка Дністровая”, що відзначався загальнослов’янською тенденцією “къ своенародности” [3, с.142]. У листі до О.Бодяньського в березні 1848 р. М.Максимович просив надіслати виданий у Відні літературно-публіцистичний альманах “Вѣнокъ русинамъ на обжинки”, упорядником якого був брат Я.Головацького Іван. Учений писав про намір “издать всего южно-русского народа песни...” [10, с.35].

“Матери моїй ридненькій, неньцѣ старенькій, коханій, любій Українѣ”, – таку посвяту вмістив О.Бодяньський на початку своєї книги “Наськы украинськы казкы запорозьця Иська Матырынкы” (Москва, 1835), яку в лютому 1843 р. подарував Я.Головацькому. У передмові автор звернув увагу на багатство усної народної творчості: “Де, на свѣтѣ, такъ балакають? Нибы въ ротъ тобѣ кожне слово кладуть. Де стилькы казокъ, прыказокъ, загадокъ и всякои всячыны? На чужый коровай, якъ-то кажуть, очей не порывай, а свій дбай” [13, с.XII, XX]. О.Бодяньський та його брат Федір у 1830–1850-х рр. збирали матеріали народної пісенності всіх жанрів переважно на Полтавщині, Київщині та Чернігівщині й задумували видання великої фольклорної збірки, однак здійснити свій задум їм не вдалося. До нас дійшла лише частина зібраних братами Бодяньськими народних пісень, що були опубліковані в 1978 р. [15, с.7]. У своєму дисертаційному дослідженні О.Бодяньський зробив висновок про те, що між російськими й українськими піснями є велика різниця [31, с.12]. Водночас він вбачав у Галичині невід’ємну частину української етнічної території, понад 30 років (з 1843 р.) – чи не найбільш тривалий період у наддніпрянсько-галицьких взаєминах того часу – листувався з Я.Головацьким. Вони обмінювалися науковою літературою, О.Бодяньський допоміг із публікацією в Росії нагромадженого колишнім діячем “Руської трійці” багатого пісенного матеріалу з Галичини та Закарпаття [20, с.27, 28, 31].

Особливий внесок у справу збирання й публікації фольклорної спадщини народу зробив визначний російський філолог-славіст, фольклорист і етнограф І.Срезневський. Будучи родом з Ярославля, але вихований у Харкові (сюди по службі переїхав його батько одразу ж після народження сина), І.Срезневський у молодому віці зацікавився українським фольклором і взагалі народною словесністю. Найбільший інтерес у нього викликали історичні пісні, що розповідали про історію України та Запорізької Січі. Після закінчення Харківського університету й захисту магістерської дисертації вчений пішов працювати в університет, водночас ще з кінця 1820-х рр. збирав по селах українські пісні й звичаї. Перші свої записи українських народних пісень він видав в “Украинском альманахе” у Харкові 1831 р. Найбільш важливе видання І.Срезневського – це “Запорож-

ская старина”, дві перші частини якої в шести випусках з’явилися в 1833–1838 рр. [14, с.5, 6].

З вересня 1839 р. І.Срезневський упродовж трьох років здійснював наукову подорож слов’янськими землями й після Чехії в липні 1842 р. прибув через Закарпаття до Львова, де вперше особисто зустрівся з провідними галицькими діячами Я.Головацьким, І.Вагилевичем, Д.Зубрицьким та Й.Левицьким. Восени 1842 р. І.Срезневський почав викладацьку діяльність у Харківському університеті, з великим успіхом читав студентам лекції про слов’янський світ. Програма курсу передбачала, зокрема, інформацію про життя 10 народів: великоросів, малоросів, болгар, сербів, хорватів, словенців, поляків, полабських слов’ян, чехів, словаків [14, с.9, 10]. Після 1847 р. учений понад 30 років працював на посаді професора кафедри слов’янознавства Петербурзького університету.

Серед наддніпрянських дослідників українського фольклору були нащадки козацької старшини, що мали патріотичні почуття, але не бачили майбутнього України, своє зникнення з історичної арени, асиміляцію в середовищі російського дворянства уявляли як кінець українства взагалі. Так, думку про занепад української пісенності висловлював відомий наддніпрянський письменник Г.Квітка-Основ’яненко, який писав, що на Слобожанщині пісні перероблюють на “солдатскія”, слово “козак” заміняють на “гусарин” тощо. Здавалося, народні пісні, обряди, пам’ятки старовини – усе це зникає, потрібно зберегти бодай рештки того, що вмирає [34, с.22].

Яскравим прикладом цієї генерації українських діячів, що цікавилися народознавством, був П.Лукашевич – автор збірки “Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни” (СПб, 1836). Ця збірка вперше містила фольклорні записи, зроблені як у Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, по обидва боки російсько-австрійського кордону [33, с.52]. У передмові було сказано, що це, імовірно, останнє видання народних пісень, взяте “прямо изъ Малороссіи, – тамъ народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими, или Великороссійскими пѣснями”. Видавець запевняв, що пропоновані пісні “есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшіе остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ...” [11, с.5, 7]. У першій частині книги вміщено наддніпрянсько-українські (“малороссійскія”) думи й пісні, а в другій – галицькі (“червонорусскія”).

“Вотъ уже пять вѣковъ какъ Галиція или Червоня Русь чужда своему отечеству – остальной Россіи, – стверджував П.Лукашевич у передмові до публікації галицької народнопісенної творчості. – Червоноруссы въ своей родинѣ какъ бы не существуютъ; живя въ Галиціи, вы ...даже не будете подозрѣвать, что находитесь въ Руси...”. Малося на увазі

домінування польської шляхти в краї, засилля всього чужого “имени Русскому”. Однак варто лише підійти до представників нижчого стану в Галичині – і “вы въ минуту перенесетесь въ Южную Россію, въ Малороссію. ...Украина, Малороссія, есть для ихъ сердца обѣтованная земля, куда стремятся всѣ ихъ помыслы и думы. Съ какою заботливостію Галичанинъ спрашиваетъ заѣзжаго изъ Россіи гостя о судьбѣ своихъ братьевъ Украинцевъ...”. На думку П.Лукашевича, навіть галицький пастух “знаеть гораздо болѣе о герояхъ Украины и ея исторію, нежели посѣдѣлый Малороссійскій Козакъ. Онъ гордится подвигами Малороссіянь, какъ своими собственными” [11, с.103, 104].

П.Лукашевич виразно обстоював єдність етнічних українських земель, був переконаний у тому, що якби Б.Хмельницький не помер так рано або дав достойного наступника, то на території аж до Вісли й Карпатських гір на заході не залишилося б жодного поляка, усі шляхтичі були б вигнані в етнічну Польщу: “Южная Россія воскресла бы ...во всемъ своемъ величіи” [11, с.105]. Звернуто увагу на присутність у галицькому фольклорі українських мотивів, “всегдашнее обращеніе къ милой для нихъ Украинѣ и Украинскимъ Козакамъ”. Причиною цього дослідник уважав те, що наддніпрянці з успіхом боролися проти поляків – “сихъ вѣчныхъ угнетителей... Галичанъ. Вотъ почему Червонорусцы усвоили себѣ думы Малороссіянь, между тѣмъ какъ послѣдніе, счастливые ихъ собратія, давно ихъ позабыли”. П.Лукашевич позитивно оцінив “нѣсколько сочиненій на Малороссійскомъ нарѣчій”, що вийшли останнім часом у Львові й Перемишлі зусиллями “добрыхъ Уніатскихъ патеровъ” (священників. – І.Р.), які надумали “воскресить въ Галиціи народное слово”. На жаль, за основу літературної мови в них узято “Польскій языкъ и Перемышльское нарѣчіе, болѣе всѣхъ прочихъ пострадавшее отъ Полонизмовъ...”. Вірогідно, мова йшла про збірку Й.Лозинського “Руське весілля”, уперше опубліковану в Перемишлі 1835 р., що містила опис весілля з обрядовими піснями правобережного перемишльського Надсяння живою народною мовою (для письма було використано польський алфавіт). П.Лукашевич висловив здивування, чому укладачі фольклорних збірок не використали “простой рѣчи восточнаго Червонорусскаго діалекта, въ которомъ еще сохраняется чистота Кіево-Русскаго нарѣчія?” [11, с.106, 107].

Розповідаючи про правила читання опублікованих галицьких пісень, автор наголошував, що “нравы и обычаи ихъ (галичан. – І.Р.) ни сколько не разнятся отъ Малороссіянь; нарѣчіе ихъ есть также Малороссійское. ...Въ выговорѣ должно соблюдать тѣ же правила, какія я уже изъяснилъ при Малороссійскихъ пѣсняхъ”. Усі галицькі пісні почерпнуто з видання

польського етнографа Вацлава Залеського “Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego”, що вийшло у Львові 1833 р. Щоправда, писалося про недавній вихід у Львові нової збірки “Червонорусскихъ пѣсней, въ которомъ весьма много Малороссійскихъ думъ”, однак П.Лукашевич не зміг її дістати [11, с.107, 108]. Важко здогадатися, яку працю він мав на увазі, можливо, це була не зовсім точна інформація. У книзі П.Лукашевича містився широкий спектр народнопісенної творчості з Галичини: думи, пісні опришків, коломийки, поминальні, зажнивні, весільні пісні тощо. Щодо коломийок (“коломійскія пѣсни”) було сказано, що в них видно “весь насмѣшливый характеръ Малороссіянина”. Цілком логічним був висновок автора про те, що “въ Галиціи народная пѣсенность процвѣтаетъ во всемъ блескѣ; многочисленностью своихъ пѣсней, разнообразіемъ ихъ содержаніемъ, превосходными голосами Червонорусцы берутъ преимущество ...предъ всѣми Славянскими народами”. З радістю оцінюючи вихід у Львові все нових публікацій “червонорусскихъ пѣсень”, підкреслювалося: “Честь и слава нашимъ однородцамъ!” [11, с.138, 145].

Отже, П.Лукашевич першим серед наддніпрянських дослідників подав у одній збірці записи фольклору, зроблені на Наддніпрянщині під владою Росії (“Малороссія”) і в Галичині в складі Австрії (“Червоний Руси”). Багатий фольклорний матеріал, уміщений у двох частинах книжки, відповідно до походження, засвідчив етнічну єдність українських земель. Автор усвідомлював тотожність мови, культурної та історичної спадщини наддніпрянців і галичан, високо оцінював пошуково-дослідницьку працю галицьких діячів, яку вважав частиною спільної роботи з нивчення народного фольклору. Однак він не вживав термін “Україна”, “український” щодо Галичини та її населення. Збірка народних дум і пісень П.Лукашевича не давала віри в майбутнє України, а її упорядник не бачив перспективи розвитку духовної культури рідного народу, писав про неминучість втрати національної ідентичності. Свою збірку П.Лукашевич присвятив “предкамъ Гетьманцамъ”, сподіваючись виконати свій борг перед батьківщиною, “исторгнувъ изъ забвенія эту Южно-Русскую народную поэзію у старцевъ” [11, с.7].

Водночас на початку ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні набуло розвитку мовознавство, з’явилися перші наукові описи української мови завдяки зусиллям Олексія Павловського, Ізмаїла Срезневського, Михайла Максимовича, Павла Білецького-Носенка та ін. Автором першої української граматики став О.Павловський, який у Петербурзі 1818 р. Опублікував свою “Граматику малороссійского наречія, или Грамматическое показание существеннейших отличій, отдаливших Малороссійское наречіе от чистого Россійского языка, сопровождаемое разными по сему

предмету замечаниями и сочинениями”. У невеликій за обсягом книзі (114 сторінок) учений-мовознавець не тільки розповів про граматичну будову нашої мови, а й висвітлив особливості фразеології й віршування, навів у додатку зразки розмовно-діалектного й літературного мовлень. Однак автор уважав “малороссийское наречие” зникаючим, писав про існування в Малоросії незначної кількості відмінностей у вимові “от чистого російского языка” [33, с.51; 35, с.6, 7].

Першим публічно на захист української мови як окремої мови, а не “наріччя”, виступив І.Срезневський. У статті “Взгляд на памятники украинской народной словесности”, опублікованій у Москві 1834 р., він наголошував, що українська мова (“язык украинский (или как угодно называть другим, малороссийским)”) має право на необмежене використання в літературі й науці. Вона є однією з найбагатших слов’янських мов, уважав учений [24, с.62], не поступається чеській мові кількістю слів і виразів, польській – живописністю, сербській – приємністю. Віру І.Срезневського в розвиток української мови як літературної підсилювала творчість Г.Сковороди, І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ’яненка, водночас мова видатних гетьманів (Б.Хмельницького, П.Дорошенка та ін.) мала передати потомству “славу сих великих людей Украины” [35, с.26]. “Народ и язык – единица неразделимая, – писав І.Срезневський, захищаючи право на освіту народною мовою. – Невозможна для народа образованность без языка, так же как и для языка без народа. ...Знание родного языка необходимо...” [14, с.106, 107]. Щоправда, в останній період своєї діяльності він не визнавав окремішність української мови, писав про два наріччя “русского языка” – великоруське й малоруське.

Важливу роль у дослідженні особливостей української мови відіграв М.Максимович, що у своїх працях беззастережно розглядав її як самостійну, відмінну від російської (великоруської). Учений дав оригінальну класифікацію слов’янських мов, у якій розрізняв три групи: східну, південно-західну й північно-західну. У модифікованому вигляді така класифікація визнається й сьогодні (східно-, південно- та західнослов’янська групи). У свою чергу, в українській мові (“языке южнорусском”), що належала до східнослов’янської групи, він виділив два наріччя: східне – малоруське і західне – червоноруське, галицьке. Основою для такого поділу, що, на думку М.Максимовича, свідчив про самобутність і давнє коріння української мови, були діалектні особливості. У червоноруському наріччі вчений виділяв також два різновиди: галицький і закарпатський [35, с.10, 15]. Отже, М.Максимович аргументовано довів окремішність і єдність української мови, якою розмовляло населення на Наддніпрянщині та в Галичині, обстоював соборність українських земель.

Водночас М.Максимович зробив спробу виробити єдиний український правопис, так звану “максимовичівку”, що базувалася на історично-етимологічному принципі. Він усвідомлював, що “правописання нашого языка” повинно охоплювати “всё его видоизмѣненія, якія существуютъ въ устахъ говорящаго имъ народа – отъ Карпатскихъ горъ до степей Задонскихъ и береговъ Кубани”. В альманасі “Кіевлянинъ” зауважив, що недоліком видань “на Малороссийскомъ языкѣ у насъ въ Россіи и въ Австріи” були розходження в правописі, праці “своимъ правописаніємъ одна хуже другой” [2, с.154, 155]. “...Мой способ писанія труднѣе не читающему, а пишущему [2, с.173], – стверджував науковець. У виданнях народних пісень 1827 р. М.Максимович уперше застосував правопис, у якому, зокрема, писав етимологічно о, е, и, коли вони вимовляються як [і], тільки з дашком, що вказував на відповідне звучання (ѡ, ѣ, ѝ): “Для правописанія сообразуемъ долженъ быть старинный способъ писанія южнорусской, приноровленный къ народному языку надстрочнымъ знакомъ” [1, с.109]. Очевидно, це робилося для всеросійського читача, що підтверджував сам автор у передмові до “Малороссийскихъ песен”, наголошуючи, що пише “не для однихъ малороссіян, но и для русских, коимъ не понятно будетъ многое, если писать по произношенію и не сблизить хотя несколько правописанія малороссийского с русскимъ” [8, с.353]. Однак “максимовичівка” не прижилася на Наддніпрянщині, зате знайшла поширення в Галичині другої половини ХІХ ст. [32, с.168].

Особливе значення в національному відродженні відіграла нова українська література, що почала розвиватися в перші десятиліття ХІХ ст. Якщо народознавство дало розвиток раціональним сферам буття українського населення, то художня література живою народною мовою на сюжети з народного життя впливала на емоції, чуттєву сферу. “Національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціональної, пізнавальної природи, – підкреслював І.Лисяк-Рудницький, – але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені” [26, с.151]. Першим твором новочасної літератури, з яким традиційно пов’язують початок українського відродження, стала поема Івана Котляревського “Енеїда”, видана 1798 р. у Петербурзі, просякнута народним змістом і духом. Мовою художньої літератури до І.Котляревського була церковнослов’янська, малозрозуміла для народу. Автор “Енеїди” вперше, за словами В.Антоновича, звернувся “до народу його рідною мовою” [17, с.210]. Серед найвидатніших наддніпрянських письменників першої половини ХІХ ст., крім І.Котляревського, можна назвати також “батька” української прози Григорія Квітку-Основ’яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінку та ін. Українській літера-

* Повністю “Енеїда” вийшла друком у Харкові в 1842 р.

турі, за оцінкою вітчизняного літературознавця О.Білецького, “не довелося бути тільки “мистецтвом слова”, вона була ...зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном поневоленої народної маси” [22, с.3]. Сприймавши демократичні гасла свого часу, нова література перейшла на розмовну народну мову й художньо висвітлювала життя народу, розвивалася на національній основі.

Отже, українознавство на Наддніпрянщині в першій половині XIX ст. перетворилося в науку, що досліджувала такі неповторні риси етнічної спільності, як історія, фольклор та етнографія, мова. Національна самобутність виявилася в процесі становлення нової української літератури, яка перетворювала живу народну мову в літературну. У наукових і літературних працях, насамперед в “Історії русів”, збірках П.Лукашевича, М.Максимовича та ін., домінувала ідея самобутності та єдності українських земель під владою Російської та Австрійської імперій. Однак наддніпрянські вчені й письменники мали надто загальне уявлення про Галичину, не бачили перспективи національного розвитку на самостійній, національно-державницькій основі. Переломною подією в національному русі стала діяльність кирило-мефодіївців, що заснували першу українську таємну політичну організацію, яка поставила вимоги незалежності України з демократичним ладом.

1. Головацкий Я. Письмо о галицко-русской словесности Профессора М.Максимовича, писаное въ 1840 г. изъ Кіева // Галичанинъ: Литературный сборник. – Львовъ, 1863. – Кн.І, вып.ІІ. – С.107–113.
2. Максимовичъ М.О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку // Кіевлянинъ на 1841 годъ. – К., 1841. – Кн.2. – С.153–180.
3. Максимовичъ М.О стихотвореніяхъ Червонорускихъ // Кіевлянинъ на 1841 годъ. – К., 1841. – Кн.2. – С.119–152.
4. Украинецъ 1864 года, изданный Михаиломъ Максимовичемъ. – К., 1864. – 40 с.
5. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – 656 с.
6. Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. – М., 1846. – К., 1991 (Репринтне відтворення). – 320 с.
7. Історія русів / Укр. пер. І.Драча. – 2-ге вид. – К., 2003. – 366 с.
8. Максимович М. Вибрані твори. – К., 2004. – 360 с.
9. Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – 448 с.
10. Максимович М. Листи / Упоряд. і вст. ст. В.Короткого. – К., 2004. – 312 с.
11. Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни / Упоряд. П.Лукашевич. – С.-Пб, 1836. – 170 с.
12. Маркевич М. Історія Малоросії / Відп. ред. і авт. передм. Ю.С.Шемшученко. – К., 2003. – 664 с.
13. Насыкы украинскы казкы, запорозьця Иська Матырынкы. – М., 1835. – 49 с.
14. Срезневский И.И. Русское слово. Избранные труды. – М., 1986. – 176 с.

15. Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодянських. – К., 1978. – 328 с.
16. Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. – К., 1962. – 343 с.
17. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.
18. Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси, 2004. – 248 с.
19. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.
20. Дей О.І. Фольклористична діяльність Осипа та Федора Бодянських // Українські народні пісні в записях Осипа та Федора Бодянських. – К., 1978. – С.13–52.
21. Іванова Л.Г. Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті – 40-ві роки XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №8. – С.83–94.
22. Історія української літератури XIX століття / За ред. М.Яценка: У 3-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 368 с.
23. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
24. Колесник В.Ф., Надтока О.М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2002. – 183 с.
25. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.173–191.
26. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Там само. – Т.1. – С.145–171.
27. Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – 234 с.
28. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А.Максимовича. – К., 1986. – 248 с.
29. Попов П.М. Перший збірник українських народних пісень // Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. – С.285–338.
30. Райківський І. Ідея української соборності в діяльності “Руської трійці” та її послідовників у Галичині в 1830–1840-х рр. // Галичина. – 2004. – №10. – С.43–61.
31. Рудик П.А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина XIX ст.). – К., 2003. – 94 с.
32. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.
33. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – 336 с.
34. Сиповський В. Україна в російському письменстві. – Ч.1 (1801–1850 рр.). – К., 1928. – 459 с.
35. Сокол Б. Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї у XIX – поч. XX ст. – Тернопіль, 1998. – 128 с.

The article highlights the development of ethnic studies in Naddniproshchyna (Ukrainian lands under Russian ruling) at the end of XVIII – 1st half of XIX century. The development embraced several branches: history, folklore and ethnography, linguistics. Much attention has been paid to analysing scientific works of the leaders of national revival from the viewpoint of realizing the unity of ethnic Ukrainian lands, i.e. Naddniproshchyna and Galicia as a part of the Austrian Empire.

Key words: the unity of Ukraine, national revival, ethnic studies, Naddniproshchyna, Galicia.

